

БОРИС ТЕН У КОЛІ НЕОКЛАСИКІВ

Донедавна наукові студії про неокласичні тенденції в українській літературі 20-х років ХХ ст. були неможливими через упереджене ставлення радянського літературознавства до цього художнього явища. Творчість літературної групи неокласиків («гроно п'ятірне» — Зеров, Рильський, Филипович, Драй-Хмара, Юрій Клен) розцінювалася в академічних виданнях «Історії української літератури» як «втеча від дійсності», «мистецтво для мистецтва», відірваний від «соціалістичної дійсності» естетизм, а про самих неокласиків, крім «правильного» (чи «виправленого») Рильського не йшлося (Зеров, Филипович, Драй-Хмара — репресовані, Юрій Клен — емігрував).

І про літераторів, які симпатизували неокласикам, тяжіли до їх художньої манери, також не мовилося. Серед них — Борис Тен (Микола Хомичевський), чия творча діяльність і життєва доля багато в чому співпали з долею неокласиків.

Питання про неокласичний характер творчості і приналежність Бориса Тена до групи неокласиків ставиться вперше. І це питання можемо розглядати крізь призму життєвих ситуацій та обставин, які споріднюють неокласиків, а також у сенсі літературних зіставлень, що в цілому вказують на естетичну єдність творчих уподобань та художніх орієнтацій неокласиків.

Важливе значення у формуванні майбутніх письменників мають походження й, особливо, атмосфера дитинства, коли розвивається світовідчуття і закладаються інтелектуальні основи творчості. Борис Тен народився в учительській родині села Дермань на Волині (село відоме давніми культурно-освітніми традиціями) і зростав у розмаїтому мовному оточенні (українська, російська, польська, чеська, німецька, французька, англійська мови). Він засвоював всі ці мови в «натуральному звучанні», що «сприяло ґрунтовному їх вивченню, а також допомагало пізніше перекладати з них»¹. У Дерманській семінарії засвоєна була музична і хорова грамота, театральне мистецтво. А знайомство із світовою літературною класикою в молоді роки визначило і сформувало естетичні

уподобання.

¹ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 481

Порівняємо: М. Рильський народився у сім'ї відомого українського культурно-освітнього діяча, вивчав мови, класичну літературу, захоплювався французькими «парнасцями», під впливом творчості яких рано почав писати (перша збірка «На білих островах» видрукувана у 1910 році), навчався в Київському університеті;

М. Зеров походить з учительської родини, навчався в Київській першій гімназії, потім в університеті, знався на мовах і світовій літературі;

М. Драй-Хмара — з родини, що мала давні козацькі традиції, навчався в колегії Павла Галагана, в Київському університеті, знав сербську, польську, білоруську, російську, французьку мови, з яких перекладав світову класику;

П. Филипович народився у сім'ї священика, навчався в гімназії, в колегії Павла Галагана, в Київському університеті, досліджував вітчизняну і європейську літературу;

Юрій Клен (Бургардт) хоч і народився в сім'ї німецького купця, де шанували національні традиції, проте був вихований у душі поваги до українства, досконало знав українську мову, студював французьку, англійську, німецьку і слов'янську філологію та загальну історію літератури в першій Київській гімназії та в університеті.

Таке зіставлення виявляє чимало «спільних точок» у біографії неокласиків, зокрема і в їх подальшій діяльності: вчителювання, літературні переклади з інших мов, викладання літератури і мов у вузах, літературно-критичні виступи, наукові розвідки. Схожим шляхом ішов і Борис Тен, але до 1924 року цей шлях не перехрещувався з неокласиками. Напередодні закінчивши Житомирський ІНО (1922), попрацювавши декілька літ учителем української мови у місцевих технікумах та школах, паралельно взявшись за переклади античних творів («Діалоги» Платона), Борис Тен переключався на церковну діяльність (священик УАПЦ), переїжджає у Київ і поринає у бурхливу атмосферу культурно-мистецького життя.

На цю пору Микола Хомичевський мав не тільки певний літературний досвід (перший вірш датований липнем 1912 р. — 2,43), а й опублікував свої перші літературні спроби 1923 року на сторінках журналу «Червоний шлях» (№ 627), чи не вперше підписані псевдонімом — Борис Тен. Художні шукання перших десятиліть ХХ віку не обійшли боком молодого письменника, що він пояснює сам: «Перше моє знайомство з літературно-мистецькими колами припадає на самий початок двадцятих років, коли я мав уже деякий творчий набуток. Іменами Блока, Верлена, Тичини, Уїтмена, Єсеніна визначились мої літературні уподобання.

Химерним сплетінням ниток, що простяглися від цих яскравих поетичних індивідуальностей, позначилися і мої перші літературні спроби, що виразно тяжіли до верлібру»².

У руслі цієї літературної течії плекалося поетичне слово Бориса Тена — довіримося спогадові автора: «Віршувати я почав не дуже рано — у студентські літа, що припали на перші роки після революції. Не дивно, що, захопившись модним тоді імажинізмом, я й сам почав писати в тому ж стилі і характері»³. Поезії Бориса Тена, які віднесемо до «ранньої творчості» (вони стали відомими здебільшого завдяки останнім публікаціям⁴, очевидно, і слід розглядати як данину «модним» літературним віянням. Цих творів не так багато, до того ж вони позначені художньою еkleктикою, а той факт, що Хомичевський не входив до числа поетів, котрі на початку 20-х років зорганізувалися у Житомирі на кшталт петроградських «Серапіонових братів»⁵, говорить сам за себе.

Художня переорієнтація Бориса Тена відбулася несподівано (хоч, мабуть, логічно і закономірно) завдяки двом подіям. «Я показав свої спроби,— згадував Микола Васильович,— відомому поетові Якову Савченку, який розкрив мені їхню ідейну й технічну безпорадність з погляду нерозривної єдності поетичної форми і змісту. Ця гостра й дотепна критика справила тоді на мене таке враження, що я послідовно дотримувався багато років своєрідного заповіту: «Але стискаю сам собі руку — нічого не дам до друку»⁶. Борис Тен не вказував, коли саме сталася ця подія, але можна припустити, що не раніше 1921 року. Яків Савченко проживав у Житомирі з 1911 року, видав тут дві збірки — «Поезії» (1918) та «Земля» (1921), «позначені містичними й фантастичними мотивами»⁷. Власне, у ці роки Я. Савченко був палким прихильником і навіть теоретиком символізму (в українському варіанті). Правда, уже в зб. «Земля» помічається відхід поета від попередніх позицій [...] помітне захоплення футуристичними

² Борис Тен. Таємна сповідь.— Житомир, 1997.- С. 44

³ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 395 – 396.

⁴ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 2

⁵ Волинь-Житомирщина / Історико-філологічний збірник.— Житомир, ч. I.— 1997.- С. 109 – 110.

⁶ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 396

⁷ Історія української літератури ХХ століття.— Кн. I.— К., 1993.- С. 173

експериментами»⁸. А трохи згодом, підпадаючи під силу дії масового психозу, спрямованого на «пролетаризацію» мистецтва, він виходить на шлях вульгарно-соціологічної критики. Його «Азіатський апокаліпсис» і «Проти реставрації греко-римського мистецтва В. Державин називає «прикладом безплідного і поверхового догматизму»⁹. Названі літературно-критичні роботи позначені гострими випадками проти неокласиків, більш подібних до зведення якихось особистих рахунків, ніж до літературознавчого аналізу.

Те, що міг показати Борис Тен Якову Савченку на початку 20-х років, напевно, «вкладалося» за своїми естетичними параметрами у ранні захоплення останнього. Та це вже був для нього пройдений етап, а оскільки Савченко часто і різко заперечував сам себе, то заодно «заперечив» і перші поетичні спроби Бориса Тена.

Але, як мовиться, коли Бог зачиняє двері, то залишає відчиненим вікно. Борис Тен стверджує: відтоді «моє власне віршування, від якого я все ж таки не відмовився, стало, так би мовити, «захалавним» [...] в якому я поступово перейшов до класичних форм»¹⁰. Ніби на зло Я. Савченку, котрий у другій половині 20-х років перетворився на ортодоксального критика неокласиків¹¹.

Правда, отому «поступовому» переходу посприяла ще одна важлива у житті Бориса Тена подія: зустріч із Миколою Зеровим, який у 1924 році (цього року Хомичевський переїжджає до Києва) уже був визнаним лідером літературної групи неокласиків. Далеко пізніше Борис Тен напише статтю «Чим я завдячую Зерову» (уперше опублікована в «Літературній Україні» у 1987 році), у якій вкаже на людину, що першою звернула його до «класичних форм»: «З Миколою Костевичем Зеровим я познайомився 1924 року в Києві [...] Микола Костевич зразу ж залучив мене до участі в «Антології французької поезії» [...] дав мені перекладати такого майстра вільного вірша, як символіст Франсіс В'єле-Гріффіна, а також витончені поезії Трістана Дерама, що належав до групи так

⁸ Олійник Оксана. Містерія бунту. Яків Савченко: метаморфози творчості // Кур'єр Кривбасу, вересень – жовтень 1996 р. (№ 61-64). - С. 41-42

⁹ Державин В. Уваги до «марксівської літературної критики // Вапліте.— 1927.— № 5.- С. 177

¹⁰ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 396

¹¹ Історія української літератури ХХ століття.— Кн. I.— К., 1993.- С. 158

званих «фантазистів», «світлі і міцні ритми» великого бельгійського поета Еміля Верхарна»¹².

М. Зеров тактовно, зважаючи на тодішні художні інтереси Бориса Тена, вводив його у перекладацьку справу. Так само невимушено спрямовував на античність, запропонувавши перекласти трагедію Есхіла «Прометей закутий». Під впливом спілкування з класичними текстами, а також поетичних творів Зерова Борис Тен перейшов у власному віршуванні од верлібру до класичних сонетних форм. «Переломним щодо цього було літо 1928 року, коли Микола Костевич приїздив до Житомира читати для вчителів-заочників педінституту курс лекцій з української літератури»,— згадував Микола Васильович. Тоді він вперше «подав на його суд свої сонетні спроби». «З того часу я став посилено працювати над сонетною формою, намагаючись довести свої сонети до тієї довершеності, зразки якої дали Зеров та Рильський»¹³.

Чим же привернула естетика неокласиків Бориса Тена? Необхідно сказати, що естетичних маніфестів українські неокласики не проголошували. Єдиний, хто міг це зробити,— Микола Зеров — свідомо не вдавався до декларацій, побоюючись накликати на себе додаткові нападки як з боку більшовицької критики, так і з боку деяких модерністичних угруповань. Окремі концептуальні судження розкидані по періодичних виданнях і певним чином сформульовані в художніх творах неокласиків. Той же М. Зеров, характеризуючи поезію М. Рильського, зазначав: «Поволі з дозріванням хисту із мішаної манери «Осінніх зір» (зб. поезій «Під осінніми зорями» 1918 року.— П. Б.) виформовується клясичний стиль, з його врівноваженістю і кляризмом, мальовничими епітетами, міцним логічним побудуванням і строгою течією мислі [...] Це неокласицизм, як у нас кажуть, це прагнення високого мистецтва («grand art»)»¹⁴. А в сонеті «Pro domo» («На власний захист») читаємо:

Класична пластика, і контур строгий,

І логіки залізна течія —

Оце твоя, поезіє, дорога¹⁵

Така дорога і, зокрема, «ясна, дзвінка закінченість сонета»

¹² Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.— С. 174-175

¹³ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.— С. 178-179

¹⁴ Зеров Микола. Твори: У 2 т.— Т. 2 — К., 1990.— С. 561

¹⁵ Зеров Микола. Твори: У 2 т.— Т. 1 — К., 1990.— С. 66

привабили Бориса Тена, і цьому художньому вибору у власній поезії він не зраджував до кінця творчого життя.

У «київський період» Борис Тен познайомився з ще одним неокласиком — Максимом Рильським, творча дружба з яким тривала до самої смерті останнього. Про це Микола Васильович написав у своєму спогаді «У творчих взаєминах із Рильським»¹⁶. У його архіві збереглися листи видатного поета, які розкривають характер тих взаємин (листи опубліковані у книзі «Жадань і задумів неспокій»¹⁷). Роль Рильського у своїй творчості Борис Тен сформулював лаконічно: Максим Тадейович весь час цікавився моєю перекладацькою роботою, уважно перечитував мої переклади в різних стилях і творчих манерах, давав свої зауваження і поради, підбадьорював при невдачах»¹⁸.

Якщо уточнити, якими перекладами Бориса Тена опікувався Рильський, то можна назвати такі імена: Ю. Словацький, А. Міцкевич, В. Шекспір, особливо — Гомер, Есхіл, Софокл, Аристофан. У листах Рильського до Бориса Тена відображена історія деяких видань, до яких увійшли переклади житомирянина, фахові поради і, зокрема, клопоти, пов'язані з роботою і виданням української «Одісеї» Гомера. У листі, датованому 28 січня 1963 року, Рильський емоційно висловлює своє ставлення до цього перекладу: «Нарешті дочитав я, дорогий Миколо Василювичу, Вашу «Одісею» — і тепер уже з повним правом вітаю, поздоровляю і гратулюю Вас: Ви звершили великий подвиг!»¹⁹. У цих словах — і висока оцінка праці Бориса Тена.

Помітну роль у формуванні неокласичної позиції Бориса Тена відіграв і Олександр Іванович Білецький, якого Микола Васильович називав «найбільшим на Україні знавцем античності»²⁰. З Білецьким познайомив його М. Зеров у 20-х роках і рекомендував для роботи над «Хрестоматією західноєвропейських літератур», яку готував Олександр Іванович (видана у 1931 році; тут вміщено переклади Бориса Тена із творів А. Шеньє, пісень французької

¹⁶ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. 3 творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 135-139

¹⁷ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. 3 творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 139-144

¹⁸ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. 3 творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 135

¹⁹ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. 3 творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 144

²⁰ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. 3 творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 137

революції та уривок з «Фауста» Гете). Пізніше Білецький запрошував Бориса Тена до роботи над іншими перекладними виданнями, які з'явилися під редакцією академіка: хрестоматія з античної літератури (1938) з перекладом «Прометейя прикутого» Есхіла; окреме видання Есхіла з великою передмовою О. Білецького (1949); хрестоматія «Теорія драми в історичному розвитку» (1950) з перекладеним уривком з «Поетики» Аристотеля; комедії Аристофана зі вступною статтею О. Білецького (1950).

Тривале творче спілкування Бориса Тена з О. Білецьким не випадкове, оскільки літературні інтереси обох співпадали. Олександр Іванович у 20-х роках симпатизував неокласикам, ратував за «європеїзацію» української літератури і багато чого для цього зробив і тоді, і пізніше — по суті, до кінця своїх днів. Українське літературознавство завдячує йому активною розробкою проблеми світового контексту українського письменства, дослідженням вітчизняної класики — давньої літератури, поставкою питань, пов'язаних з популяризацією західноєвропейського досвіду в Україні²¹.

Щодо взаємин Бориса Тена з іншими неокласиками не маємо певних підтверджень. Можливо, подальші пошуки в архіві перекладача, раніше не публіковані матеріали дадуть можливість говорити про спілкування з М. Драй-Хмарою, П. Филиповичем чи Юрієм Кленом (зважаю на те, що ці імена довгий час були заборонені, тож Микола Васильович їх, мабуть, навмисне оминав і намагався ніде не «засвічувати»).

Прикметно те, що доля Бориса Тена і в 30-і роки багато в чому нагадує біографічні перипетії неокласиків. Відомо, що всі вони в тій чи іншій мірі зазнали репресій, троє з них знищено фізично. Гірка чаша не минула і житомирського поета та перекладача. Скупі свідчення з його власного архіву, які опубліковані лише останнім часом²², відтворюють митарства Миколи Васильовича у 30-40-х роках. Одне з них стосується причин його арешту та ув'язнення: «Постановою трійки при колегії ДПУ УРСР від 4 лютого 1930 року мене було засуджено по статті 54-II Карного Кодексу УРСР до ув'язнення у виправно-трудоий табір на 10 років. Приводом для суворої кари був мій зв'язок з організацією українських автокефалістів»²³. Збереглися й деякі інші документи, які почасти розкривають перебування Бориса Тена на Далекому

²¹ Білецький О. Збір. праць: У 5 т.— К., 1966.

²² Борис Тен. Таємна сповідь.— Житомир, 1997.- С. 9

²³ Невідомі сторінки архіву Бориса Тена // «Місто» від 31 жовтня 1997 року, № 43.

Сході в таборах у 1930-1936 роках, у фашистських концтаборах в Новгород-Сіверському у 1941-1943 роках, а потім у Лянгенбляу (Німеччина) на примусових роботах (до травня 1945 року).

І хоч Борис Тен вижив у цій круговерті подій, проте і надалі залишався «неблагонадійним» в очах влади до кінця свого життя, зазнавши немало і принижень з боку державних і партійних чиновників (це засвідчують архівні документи і спогади про Хомичевського).

Оцінюючи творчість Бориса Тена в цілому (переклади й оригінальна поезія), можемо говорити про його стійкий інтерес до класичних форм, про творчу самореалізацію в руслі неокласицизму (попри «модні» захоплення в ранній творчості та вимушені «реверанси» в бік соцреалізму — у пізніші часи). Сонет чи епіграма — ось жанрові класичні форми, які культивував Борис Тен в оригінальній творчості протягом більш як півстоліття. Його збірка поезій «Зоряні сади» (1970), недавно опубліковані в інших виданнях вірші — лише певна частина написаного, оскільки багато чого втрачено за складних життєвих обставин. В одному з приватних листів до свого вчителя, давнього приятеля (знайомі з 1917 року), викладача Житомирського педінституту Є. Ненадкевича Борис Тен зізнався: «Цікавитесь Ви моєю творчістю за останні роки. На початку війни вона справді буйно розцвіла — мій похідний зошит розрісся мало не в том, але весь він загинув, і тільки декілька відсотків того доробку я зміг відновити в пам'яті. Ще сумніше буде, якщо по приїзді до Калініна я остаточно переконаюсь, що й весь мій доробок за багато років там загинув. Винен я сам, що не перевіз до Москви...»²⁴ [лист написано у Житомирі і датовано 10 липня 1946 року].

Крім того, чимало творів Бориса Тена (зокрема епіграм з різних приводів) написано на окремих папірцях, які вкладено у книги, поміж інші папери — це в основному не призначалося для друку, це були вірші «в шухляду», бо виражали реакцію поета і мудреця на явища та події, що не збігалися з офіційною думкою.

Творчість Бориса Тена свідчить про те, що неокласична тенденція в українській літературі ХХ ст. не щезла з винищенням когорти неокласиків на початку 30-х років. Певним чином вона продовжила себе в учнях Миколи Васильовича, серед яких передусім варто назвати Валерія Шевчука, котрий багато зробив для вивчення і популяризації вітчизняної класики давнього часу (українська література XI–XVIII ст.) і чия інтелектуальна проза

²⁴ Волинь-Житомирщина / Історико-філологічний збірник.— Житомир, ч. I.— 1997.- С. 101

відзначається високою художньою якістю та європейським рівнем. Не випадково вчашав до Житомира і Дмитро Павличко, автор прекрасних сонетів та перекладів з багатьох світових мов. Це він висловив думку, що «житомирський Гомер» «до запорозької, гоголівської, шевченківської слави Дніпра додав ще бористенівську, таку ж непроминальну славу»²⁵.

²⁵ Жадань і задумів неспокій / Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника.— К., 1988.- С. 122